

АПСТРАКТ:

Црквена архитектура се, у оквиру западног хришћанства, развијала у континуитету од IV века. Од краја средњег века, а нарочито са појавом реформаторских и просветитељских идеја, она постепено постаје све мање доминантна у односу на световну архитектуру, да би са појавом модерне, у XX веку, у великој мери изашла из фокуса савремене архитектуре. Најзначајнији чиниоци који су утицали на развој овог градитељског програма у XX веку били су појава модерне архитектуре и јачање покрета и ширење идеја литургијске обнове. То је време у коме су најизразитије изражени дијаметрално супротни концепти – радикално модернизаторски и конзервативно традиционалистички, уз мноштво прелазних облика. Тежња ка активном учешћу верника може довести до потпуно различитих резултата – оснаживања литургијске заједнице, с једне стране, и радикалне десакрализације богослужења, са друге. Јавља се велики број различитих архитектонских решења, од којих нека деле заједничке карактеристике у погледу просторне организације и односа верника и свештенослужитеља, али са веома разнородним осталим архитектонским карактеристикама и различитим односом традиционалних и савремених елемената. Искуства земаља западног хришћанства могу, у извесној мери, бити од користи и за истраживање савремене православне црквене архитектуре.

Кључне речи: црквена архитектура, западно хришћанство, XX век, традиција, савременост

ABSTRACT:

Church architecture has been developing continually within Western Christianity since the 4th century. It gradually becomes less important from the end of the Middle Ages, especially with the advent of the ideas of Reformation and Enlightenment, going almost out of the focus of contemporary architecture with the advent of modernism in the 20th century. The most important factors for the development of this building type in the 20th century, were the emergence of modernism in architecture and strengthening of the movements of liturgical renewal. It was a time in which the diametrically opposed concepts – radically modernizing and conservatively traditional – were expressed to the extreme, with many transitional forms. Striving to active participation of believers can lead to completely different results – strengthening the liturgical assembly, on one hand, and radical desacralisation of worship, on the other. There is a large number of architectural solutions, some of which share common characteristics concerning spatial organization and the distribution of laity and clergy, but with a great diversity of other architectural characteristics and different relations of traditional and contemporary elements. The experiences of Western Christian countries can be of use, to some extent, in the research of contemporary Orthodox church architecture.

Key words: church architecture, Western Christianity, 20th century, traditional, contemporary

¹ Овај рад је настао у оквиру научног пројекта *Просторни, еколошки, енергетски и друштвени аспекти развоја насеља и климатске промене – међусобни утицаји* (TP36035), који је у оквиру програма *Технолошки развој* финансиран од стране Министарства за просвету и науку Републике Србије у периоду од 2011. до краја 2015. године. У раду се користе резултати истраживања спроведених у оквиру постдипломских студија и делови необјављене магистарске тезе аутора Бождара Манића.

* мр Бождар Манић, дипл. инж. арх., истраживач-сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Булевар краља Александра 73/II, Београд, bozam@iaus.ac.rs.

** др Ана Никовић, дипл. инж. арх., научни сарадник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Булевар краља Александра 73/II, Београд, anan@iaus.ac.rs.

*** др Игор Марић, дипл. инж. арх., научни саветник, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Булевар краља Александра 73/II, Београд, igor@iaus.ac.rs.

¹ This paper was created within the scientific project entitled *Spatial, Environmental, Energy and Social Aspects of Developing the Settlements and Climate Change – Mutual Impacts* (TP36035), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia within the programme *Technological Development* in the period between 2011 until the end of 2015. The paper uses the results of the research conducted within the postgraduate studies, as well as the parts of the unpublished magister thesis by Božidar Manić.

* Božidar Manić, MSc, DipEngArch, Research Associate, Institute of architecture and urban & spatial planning of Serbia, Bulevar kralja Aleksandra 73/II, Belgrade, bozam@iaus.ac.rs.

** Ana Niković, PhD, DipEngArch, Research Fellow, Institute of architecture and urban & spatial planning of Serbia, Bulevar kralja Aleksandra 73/II, Belgrade anan@iaus.ac.rs.

*** Igor Marić, PhD, DipEngArch, Scientific Adviser, Institute of architecture and urban & spatial planning of Serbia, Bulevar kralja Aleksandra 73/II, Belgrade, igor@iaus.ac.rs.

Развој архитектуре хришћанских цркава може се у континуитету пратити у оквиру западног хришћанства од својих почетака до данас. Ова, у средњем веку најзначајнија, градитељска тема постепено постаје све мање доминантна и присутна, упоредо са појавом реформаторских покрета унутар римокатоличке цркве, секуларизацијом друштва и смањењем црквеног утицаја у њему. Док су готово све до средине XVIII века цркве биле најзначајније грађевине, уз фортификацијску архитектуру и палате у домену световне архитектуре, касније се јавља мноштво типова грађевина разних намена, које постепено сакралну архитектуру стављају у други план. Одлучујући утицај у том процесу имало је просветитељство XVIII века, након чега је црквена архитектура у потпуности изгубила своју, вековима готово неприкосновену, позицију. Врхунац представља Француска револуција 1789. год. када, први пут у новијој историји, држава заузима, макар привремено, непријатељски став према хришћанској цркви. Са појавом модерне у XX веку, а посебно у њеном тзв. херојском раздобљу, пројектантски и историографски фокус се потпуно усмерава на световну, нарочито стамбену, архитектуру¹. Ипак, ремек-дела црквене архитектуре постоје и у модернизму, укључујући и пројекте тројице најистакнутијих аутора овог покрета – Рајта, Ле Корбизјеа и Мис ван дер Роеа.

У овом раду анализира се однос традиционалних и савремених елемената у црквеној архитектури XX века у оквиру западног хришћанства, првенствено у погледу просторне организације. Након сажетог приказа основних тенденција развоја римокатоличке и протестантске црквене архитектуре у периоду од реформације до XX века, биће разматрани најважнији чиниоци од утицаја на савремену праксу у овој области, а затим дат преглед стања у XX веку и приказ најзначајнијих карактеристика. Циљ је да се утврде и прикажу основни правци и тенденције развоја, како би у даљем истраживању могле бити установљене и испитане евентуалне аналогије са стањем у области архитектуре православних храмова.

ОСНОВНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У РАЗВОЈУ ЦРКВЕНЕ АРХИТЕКТУРЕ ХРИШЋАНСКОГ ЗАПАДА, ОД ВРЕМЕНА РЕФОРМАЦИЈЕ ДО XX ВЕКА

Разлике између римокатоличке и протестантске црквене архитектуре јављају се готово од самих почетака црквене реформације у XVI веку. У почетку, протестанти нису градили много нових објеката, покушавајући да преуреду постојеће, али је видљив био раскид са новијом традицијом² и покушај

1 За анализу заступљености ове теме у историографским делима из епохе модерне в. Fernández Cobian, 2000: 65-67.

2 Треба имати у виду да су европске протестантске земље углавном имале специфичан градитељски израз у оквиру ренесансе и са закашњењем у односу на Италију. Проблем у постојећим црквама била је разуђеност унутрашњег простора, која је раздвајала вернике и онемогућавала им непосредније учешће у служби, док је реформаторски покрет, наглашавајући духовну једнакост, тежио јединственом простору, те у црквама са више олтара они задржавају само један (Seasoltz, 2005:164, 173, 174, 177).

The evolution of church architecture may be traced in continuity within the Western Christianity from its origins until today. This architectural theme, the most important in the Middle Ages, became gradually less and less dominant and present, simultaneously with the emergence of the Reformation movements within the Roman Catholic Church, secularization of society and reduction of church influence in it. While churches, along with the fortification architecture and palaces in the domain of secular architecture, were the most important public buildings until the mid-18th century, plenty types of buildings of various uses emerged later, gradually placing the sacral architecture into the background. The Enlightenment of the 18th century had the decisive influence in this process, after which the church architecture completely lost its, for centuries almost incontestable, position. The ultimate point was the French Revolution in 1789 when the state, for the first time in recent history, took up, at least temporarily, a hostile attitude towards the Christian Church. With the emergence of the Modern Movement in the twentieth century, and particularly in it's the so-called heroic period, the design and historiographic focus was completely oriented towards the secular, in particular residential, architecture¹. Nevertheless, there are masterpieces of church architecture even in the modernism, including designs of three most prominent authors of this movement – Wright, Le Corbusier and Mies van der Rohe.

This paper analyses the relationship between the traditional and contemporary elements in the church architecture of the 20th century within the Western Christianity, primarily with relation to the spatial organization. After a summarized review of the main tendencies of the development of the Roman Catholic and Protestant church architecture in the period from the Reformation until 20th century, we will consider the most important factors influencing the contemporary practice in this field, followed by a review of the situation in the 20th century, as well as a review of the most important characteristics. The aim is to identify and show the main directions and tendencies of development so that possible analogy with the situation in the field of the Orthodox Christian church architecture could be identified and investigated in further research.

MAIN TENDENCIES IN THE DEVELOPMENT OF THE WESTERN CHRISTIANITY CHURCH ARCHITECTURE FROM THE REFORMATION UNTIL 20TH CENTURY

The differences between the Roman Catholic and Protestant Church architecture arose almost from the very beginning of the Protestant Reformation in the 16th century. At first, the Protestants did not build many new churches as they tried to alter the existing ones, but the break with the new tradition²

1 For the analysis of the representation of this theme in the historiographical works from the Modern Movement, please see Fernández Cobian, 2000: 65-67.

2 It should be noticed that European Protestant countries mainly had a specific architectural expression within the Renaissance and with a delay compared to Italy. The problem in the existing churches was the incompactness of inner space

враћања старијим облицима цркава (Traktenberg i Hajman, 2006:317). Након Тридентског концила (19. екуменског сабора римокатоличке цркве, одржаног 1545-1563. год.), на којем је тријумфовала противреформација, архитектура римокатоличких цркава се креће у правцу театрализације³. Општа је тежња у протестантским заједницама тог времена, у којима причешће губи на значају, а акценат се ставља на литургију речи и проповеди, да се цркве пројектују као нека врста аудиторијума, где је најважније да верници добро чују службу и виде проповедника (Seasoltz, 2005:180-181; Kilde, 2002:11). Архитектура њихових цркава се споља не разликује од тадашњих римокатоличких, међутим, унутрашње уређење засновано је на другачијим принципима, посебно код калвиниста, који праве најрадикалнији отклон од претходне праксе (Kilde, 2008:120-125). У њиховим црквама, предикаоница постаје значајнија од олтара, а изражена је тежња ка скраћивању, односно, централизацији плана. Англиканци и, посебно лутеранци, дају проповедаоници и олтару готово једнак значај. Из тог разлога, у њиховим преуређеним базиликама, проповедаонице се смештају по средини дуже (бочне) стране наоса (Kilde, 2002:12). Код англиканаца, чије богослужење задржава највише сличности са римокатоличким, причесници улазе у презвитеријум, а свештеник излази, не само до проповедаонице, већ и међу вернике у наос, посебно у току јутрења и вечерња, тако да олтарска преграда више не раздваја свештенство од пастве, већ у цркви постоје два литургијска средишта – једно за молитве и проповеди, друго за причешће (Seasoltz, 2005:181-182). Смањење значаја олтарског простора и увођење „конкурентских“ фокуса у виду проповедаонице, али и њихова истовремена блиска веза, погодују даљем развоју протестантских цркава према облику једнопросторних дворана које сада представљају првенствено места за окупљање хришћана, а не божију кућу (ibid., 2005:184; Summerson 1996:68).

Под утицајем романтизма, као и тежњи ка обнови литургијског живота у протестантским црквама, али и међу римокатолицима (Seasoltz, 2005:194), јавља се, половином XIX века, последњи значајан стилски покрет у црквеној архитектури, у оквиру викторијанске готике (Traktenberg i Hajman, 2006:439-443). За даљи развој, посебно у протестантском свету, значајно је широко распрострањено напуштање традиције употребе базиликалног или централног плана, крајем XIX века у Америци⁴. Потпуна доминација проповеди, као најзначајнијег елемента окупљања верника у евангелистичким протестантским црквама, уз укључивање социјалног елемента, и покушај да се од црквене грађевине створи представа дома, доводе до коначне превласти грађевина које имају форму позоришта или аудиторијума у којем доминира проповедаоница, уз проширење градитељског програма разним пратећим просторијама у виду кухиња, трпезарија и др. (Seasoltz, 2005:201-204), и тежњу ка постизању спољашње сличности са приватним кућама (Kilde, 2002:156, 197-198).

3 Опширније о томе в. Seasoltz, 2005:172; Traktenberg i Hajman, 2006:330-331.

4 За исцрпну студију овог процеса в. Kilde, 2002.

and an attempt to return to older forms of church was evident (Traktenberg and Hajman, 2006: 317). After the Council of Trident (19th ecumenical council of the Roman Catholic Church, held in the period 1545-1563) at which the Counter-Reformation triumphed, the Roman Catholic Church moved to the theateralization³. There was a general aspiration of the Protestant community of that time, in which the communion was losing its significance while the accent was placed on the liturgy, words and sermon (Seasoltz, 2005: 180-181; Kilde, 2002: 11), to design churches as some kind of auditorium where the worshipers could clearly hear the service and see the preacher. The exterior architecture of the Protestant churches was not different from the then Roman Catholic ones, but the arrangement of the church interior was based on different principles, particularly with the Calvinists, who made the most radical departure from the previous practice (see Kilde, 2008: 120-125). In their churches, the pulpit became more important than the altar, while there was a pronounced aspiration to shorten, namely to centralize the plan. The Anglicans and, in particular the Lutherans, gave the pulpit and the altar almost the same significance. For this reason, the pulpits in their altered churches were placed in the centre of the longer side of the nave (Kilde, 2002: 12). With the Anglicans, whose liturgy was for the most part similar to the Roman Catholic liturgy, the communicants used to enter into the Presbyterium, while the priest used to come up not only to the pulpit, but also amongst the believers in the nave, particularly during the Morning and Evening prayers. Thus, the altar partition no longer separated the clergy from laity, but there were two liturgical centres – one for the prayers and sermons and the other for the communion (see Seasoltz, 2005: 181-182). The decrease in the importance of the altar space and the introduction of “competitive” focuses in the pulpit form, but at the same time also their close relationship, suited further development of the Protestant Churches towards the form of one-space hall which becomes primarily the place for gathering of Christians, and not the House of God (ibid: 184; Summerson 1996: 68).

Under the influence of the Romanticism, as well as under the influence of the aspirations towards the renewal of liturgical life in the Protestant Churches, but also amongst the Roman Catholics (Seasoltz, 2005: 194), the last important stylistic movement emerged in the mid-19th century within the Victorian Gothics (see Traktenberg and Hajman, 2006: 439-443). A widespread abandonment of the tradition of using the basilican or central plan that occurred at the end of 19th century in America was important for further development, particularly in the Protestant world⁴. The complete domination of the sermon as the most important element of the believer’s gathering in the Evangelical Protestant churches, along with the

that separated believers and prevented their direct participation in the service, while the Reformation Movement, emphasizing the spiritual equality, tended towards a unified space, so that in the churches with several altars, only one altar was retained (Seasoltz, 2005: 164, 173, 174, 177).

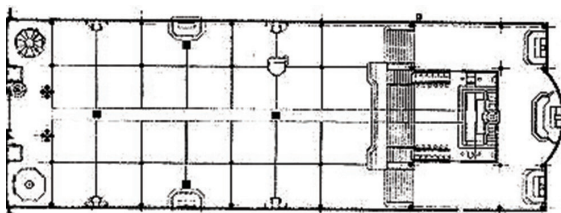
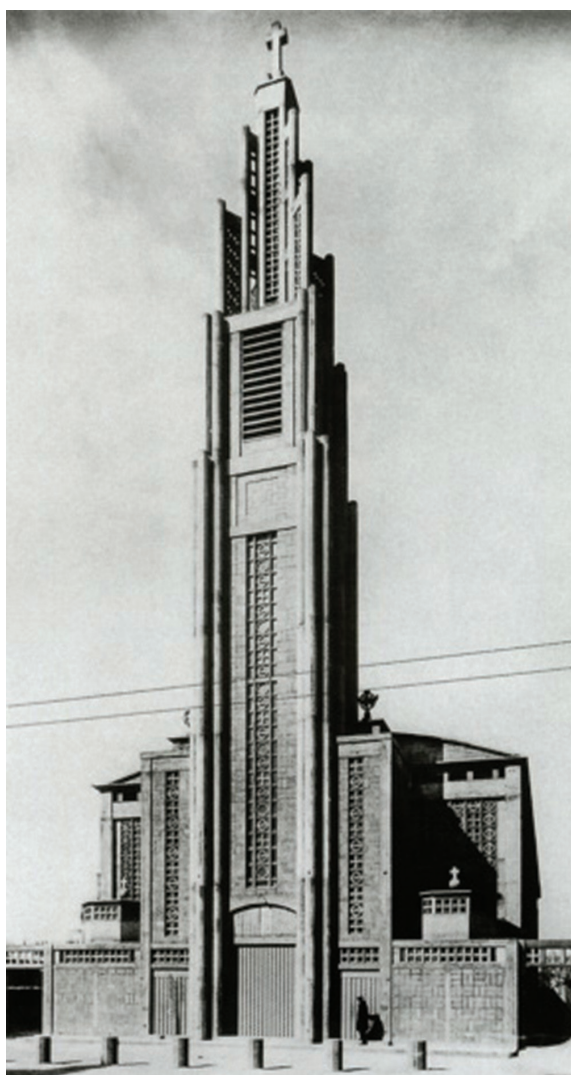
3 For more details, see Seasoltz, 2005: 172; Traktenberg and Hajman, 2006: 330-331.

4 For a comprehensive study of this process, see Kilde, 2002.

УТИЦАЈНИ ЧИНИОЦИ: ЛИТУРГИЈСКИ ПОКРЕТ И ПОЈАВА МОДЕРНЕ АРХИТЕКТУРЕ

Идеје о потреби литургијске обнове последица су осећања да је дошло до пасивизације верника у литургијском животу, до губљења осећаја за значај сабрања за богослужење и, последично, до индивидуализма (Vukašinović, 2001:16,17). Након Тридентског концила, када је у оквиру римокатоличке цркве покушана унутрашња црквена обнова, уз повратак неокрњеном предању и кодификацији римског обреда литургије, дошло је до клерикализације цркве и даљег удаљавања верника, који постају само посматрачи, од богослужбеног живота (ibid., 2001:29-33). Савремени покрети литургијске обнове, који вуку корене из средине XIX века⁵, коначно су потпуно утемељени почетком

⁵ О развоју идеја и покрета литургијске обнове в. у: Vukašinović, 2001.

Сл. 1.1. и 1.2. Богородичина црква у Ренсију – Огист и Густав Пере

Fig. 1.1. and 1.2. Church of Notre Dame du Raincy – August and Gustave Perret

inclusion of social element and an attempt to make the church the home, led to the final dominance of structures with the form of a theatre or auditorium in which the pulpit dominated, along with an extension of the architectural programme with different accompanying rooms like kitchens, dining rooms, etc. (Seasoltz, 2005: 201-204). It also led to an aspiration to achieve the exterior similarity to private houses (Kilde, 2002: 156, 197-198).

INFLUENTIAL FACTORS: THE LITURGICAL MOVEMENT AND EMERGENCE OF MODERN ARCHITECTURE

The ideas about the need of liturgical renewal were the result of the feeling that there was a passivization of believers in the liturgical life and loss of feeling of the importance of the assembly in the liturgy, which, consequently, led to the individualism (see Vukašinović, 2001: 16, 17). After the Council of Trident, when there was an attempt within the Roman Catholic Church to renew the Church within itself along with the return to the intact tradition and codification of the Roman liturgical rite, there was the clericalization of the church and further distancing of believers, who became only observers, from the liturgical life (ibid: 29-33). The contemporary liturgical renewal movements, which had their roots in the mid-19th century⁵, were finally founded in the early twentieth century. After the Romantic excitement with medieval piety, typical for the 19th century, there was a re-evaluation of this period and emergence of critiques of the Scholastic, individualistic and subjectivistic relationship towards the liturgy of that time, as well as further critical research on early Christianity that was often idealized as the “golden age” of liturgy (see Seasoltz, 2005: 222, 231). Some of the major common characteristics include an emphasis on the community as a subject of liturgy, namely a desire to re-establish the church as the body of Christ, which was necessary for an active participation of laity. The church architecture can to a certain extent also contribute to this by creating different spatial settings for the service and enabling a closer contact of believers with the priest and altar.

Together with the liturgical theology, new concepts of modern art and architecture also influenced the emergence of new architectural designs in the period between the two world wars, so that it is sometimes difficult to determine whether a certain form has derived as a response to the liturgical issues or only as a reflection of the general trends in the field of architecture of that time. The Church of Notre Dame in Raincy, by the French architects Auguste and Gustave Perret, 1922 (Fig. 1.1. and 1.2.), was an important step forward in the sacral architecture of the twentieth century, both because of the bold use of visible concrete elements and because of a simple spatial design – one-space hall with the altar on an elevated platform, thus significantly reducing the visual barriers between the laity and the altar⁶.

⁵ About the development of ideas and movements of the liturgical renewal, see: Vukašinović, 2001.

⁶ Seasoltz mentioned that, according to the time when it was built, it considerably preceded the emergence of the liturgical movement in France (Seasoltz, 2005: 240).

Сл. 2.1-2.3. Црква Св. Антуна у Базелу – Карл Мозер

Fig. 2.1-2.3. St. Anthony's church (Antoniuskirche) in Basel – Karl Moser

прошлог столећа. Након романтичарског одушевљења средњовековном побожношћу, карактеристичног за XIX век, долази до превредновања овог периода и појаве критика схоластичког, индивидуалистичког и субјективистичког односа према богослужењу тог времена, те даљег критичког изучавања раног хришћанства, које је често идеализовано као златно доба литургије (Seasoltz, 2005:222, 231). Једна од основних заједничких карактеристика је нагласак на заједници као субјекту богослужења, односно, жеља да се поново успостави црква као тело Христово, за шта је неопходно активно учешће лаика. Томе, у одређеној мери, може да допринесе и црквена архитектура, стварањем другачијег просторног окружења за службу и омогућавањем ближег контакта верника са свештенослужитељем и олтаром.

Уз литургијско богословље, на појаву нових архитектонских решења у периоду између два светска рата утицали су и нови концепти модерне уметности и архитектуре, па је понекад тешко утврдити да ли је одређена форма произашла као одговор на литургијска питања или је само одраз општих струјања у области архитектуре свога времена. Богородичина црква у Ренсију, Огиста и Гистава Переа (August и Gustave Perret) из 1922. год. (Сл. 1.1. и 1.2.), представља важан искорак у сакралној архитектури прошлог века, како због смеле употребе видљивих бетонских елемената, тако и због једноставног просторног решења – једнопросторне дворане са олтаром на уздигнутој платформи, чиме су значајно умањене препреке између верника и олтара⁶.

Црква Св. Антуна у Базелу, Карла Мозера (Moser), из 1926-1927. год. (Сл. 2.1-2.3.), на трагу је Переовог решења, како у просторном, тако и у обликовном погледу.

St. Anthony Church in Basel designed by Karl Moser from the period 1926-27 (Fig. 2.1-2.3.) was in the wake of the Perret's design, both in spatial terms and in terms of the form.

One of the earliest designs for which it can be said with certainty that it was the result of the liturgical renewal ideas, appeared during the renewal of the chapel in the Seat of the Catholic Youth Movement in Rotenfels in Germany. There, priest Romano Guardini and architect Rudolf Schwarz remodelled the existing rectangle space to create a flexible arrangement of the interior, with a temporary altar that was placed so as to be surrounded by believers on three sides, while the space on the fourth side was for the priest who faced them (Torgerson, 2007: 34). The design also enabled other uses of the space (Seasoltz, 2005: 241). Schwarz also designed the Corpus Christi Church in Aachen, 1928-1930, in which the ideas about modern architecture and liturgical renewal were tightly linked together, while the interior space design was similar to the Perret's and Moser's design and with extremely reduced and purified architecture (Fig. 3.1. and 3.2.).

In the above mentioned churches built before the Second World War, the nave and sanctuary were integrated, with aaltar on an elevated platform and a prominent pulpit, thus enabling a closer contact of the church assembly with the service and better visibility of the entire rite, but the focus is still on the altar, which is a subject to certain critique because of insufficient emphasis on the importance of the congregation for liturgy, as a result of the traditional perception of church as the House of God, and not as the House of God's People (see Seasoltz, 2005: 243).

The liturgical tendencies of the time had an echo in Yugoslavia and neighbouring countries⁷. So, the Church of Our Lady of Good

⁶ Сисолц напомиње да по времену изградње значајно претходи појави озбиљног литургијског покрета у Француској (Seasoltz, 2005:240).

⁷ In Hungary, for instance, the churches were built on the wake of contemporary perceptions of the liturgy already between the two world wars (see. Vukoszavlyev, 2011).

Једно од најранијих решења, за које са сигурношћу може да се каже да је резултат идеја литургијске обнове, дато је при обнови капеле у седишту покрета католичке омладине у Ротенфелсу у Немачкој. Ту су свештеник Романо Гвардини (Guardini) и архитекта Рудолф Шварц (Schwarz), у постојећем правоугаоном простору, направили флексибилно унутрашње уређење, са привременим олтаром који је постављан тако да буде окружен верницима са три стране, док је са четврте стране био простор за свештеника, окренутог према верницима (Torgerson, 2007:34). Пројектом је омогућено коришћење просторије и за друге намене (Seasoltz, 2005:241). Шварц је пројектовао и цркву Тела Христовог у Ахену 1928-1930, у којој су чврсто повезане идеје модерне архитектуре и литургијске обнове, са просторним решењем сличним као код Переа и Мозера и крајње сведеном и прочишћеном архитектуром (Сл. 3.1. и 3.2).

У поменутиим објектима, грађеним пре Другог светског рата, наос и олтарски простор су интегрисани, уз часну трпезу издигнуту на платформу и истакнуту проповедаоницу, чиме су омогућени блискији контакт црквеног сабрања са службом и боља видљивост целог ритуала, али је и даље главни фокус на олтару, што подлеже одређеним критикама услед недовољног истицања значаја заједнице верних за богослужење, као последице традиционалног схватања цркве као божије куће, а не куће божијег народа (в. Seasoltz, 2005:243).

Литургијска струјања тога времена имала су одјека и у Југославији и суседним земљама⁷. Тако је у Сплиту 1937. год. подигнута црква Госпе од здравља, по пројекту архитектке Хорвата, која је у тај град „увела нови начин интерпретације сакралног простора“ (Sokol Gojnik, 2007).

Health in Split, built in 1937 according to the design by architect Horvat, “introduced a new way of interpreting the sacral space” in this city (Sokol Gojnik, 2007).

THE ROMAN CATHOLIC CHURCH ARCHITECTURE AND THE SECOND VATICAN COUNCIL

The pinnacle of aspirations of liturgical movements was achieved at the Second Vatican Council (21st ecumenical council of the Roman Catholic Church, held in the period 1962-1965), which conclusions officially, at the level of the Roman Catholic Church, acknowledged and accepted the main aspirations of the liturgical renewal initiators, such as more simple services, turning of priests towards people and more active participation of laymen (see Vukašinić, 2001: 87-93). However, the changes in the church architecture did not directly derive from the Council's conclusions, but from the interpretation of the spirit of the Second Vatican Council. In the adopted Constitution on the Sacred Liturgy (Sacrosanctum Concilium, 1963), the sacral architecture almost was not mentioned; Chapter VII was dedicated to the sacral art, while architecture was discussed in points 123, 124 and 128, where stylistic freedom of artists was emphasized along with the obligation to take into account the proper lighting for the sacred buildings and rites carried out in them, as well as the suitability for performing the liturgy and active participation of believers. Nevertheless, special instructions that were adopted later included more detailed determinants for church design. So, the First Instruction on the orderly carrying out of the Constitution on the Liturgy (Sacred Congregation of Rites, 1964), required the altar to be separated from the wall and placed in the central position of the liturgical space, reaffirms the significance of the ambo⁸, and requires the arrangement of believers that enables their participation in the liturgy, and secures good visibility and audibility⁹. Such

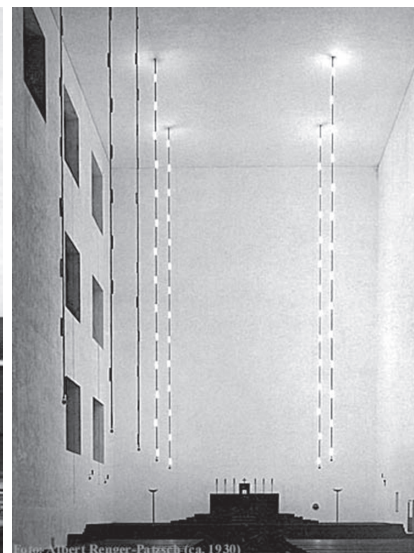
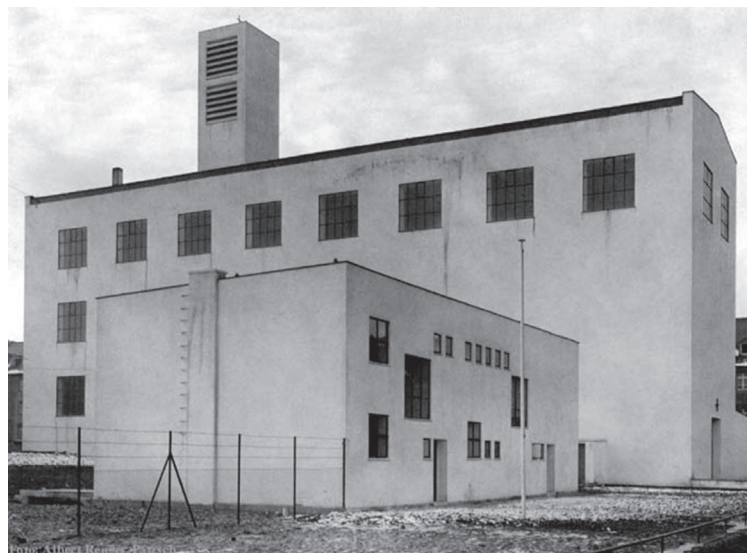
7 У Мађарској су, нпр., цркве на трагу савремених литургијских схватања грађене већ између два светска рата (Vukosavljević, 2011).

8 Sasko emphasizes the significance of the ambo, symbol of the resurrection, and it is not found only in the rotondo of the Church of Holy Sepulchre, because in it there is only the empty tomb from which Christ resurrected (2009b).

9 Somewhat more detailed instructions were given in the guidelines of the National Conference of Catholic Bishops of the United States in 2000, in which

Сл. 3.1. и 3.2. Црква Тела Христовог у Ахену – Рудолф Шварц

Fig. 3.1 and 3.2. Corpus Christi Church (Kirche St. Fronleichnam) in Aachen – Rudolf Schwarz

РИМОКАТОЛИЧКА ЦРКВЕНА АРХИТЕКТУРА И ДРУГИ ВАТИКАНСКИ КОНЦИЛ

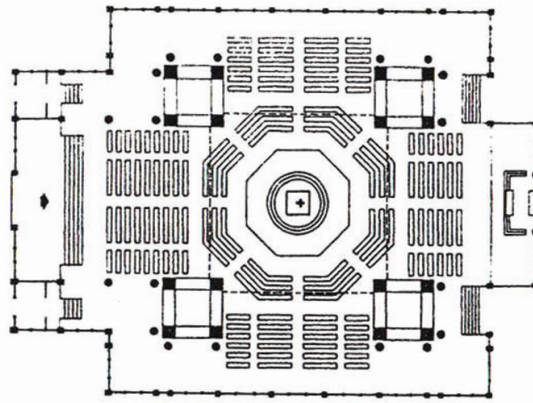
Врхунац стремљења литургијских покрета остварен је на Другом ватиканском концилу (21. екуменском сабору римокатоличке цркве, одржаном 1962-1965. год.), чијим су закључцима и званично, на нивоу римокатоличке цркве, признате и прихваћене основне тежње покретача литургијске обнове, попут поједностављивања службе, окретања свештеника према народу и већег и активнијег учешћа лаика (Vukašinić, 2001:87-93). Међутим, промене у црквеној архитектури нису директно произашле из закључака овог сабора, већ из тумачења његовог духа. У *Конституцији о светој литургији* која је тада усвојена (*Sacrosanctum Concilium*, 1963), сакрална архитектура готово да се и не помиње; поглавље VII посвећено је сакралној уметности, а о архитектури се говори у тачкама 123, 124 и 128, где се истиче стилска слобода уметника, уз обавезу поштовања светости грађевине и обреда који се у њој обављају, као и прикладности за обављање литургије и активно учешће верника. Ипак, посебна упутства, која су касније усвојена, дају ближе одреднице за пројектовање цркава. Тако се у *Првом упутству за правилну примену Конституције о светој литургији* из 1964. год. (*Sacred Congregation of Rites*, 1964) тражи да олтар буде одвојен од зида и да заузима средишњу позицију у богослужбеном простору, реafirмише се значај амвона⁸ и захтева распоред верника који омогућава учешће у служби, добру видљивост и чујност⁹. Овакве препоруке у потпуности афирмишу централни план за црквене грађевине, са олтаром у средишту и паством која га окружује, без посебног истицања простора за клер, мада су таква размисљања постојала и знатно пре Другог концила¹⁰.

Иако у одлукама концила нигде није експлицитно споменуто, преовладало је тумачење по којем се активно учешће верника у литургији и формирање литургијске заједнице најбоље остварују код оваквог места олтара и распореда седења. У Переовој цркви Св. Јосифа у Авру из 1959. год. (Сл. 4), за разлику од пројекта изведеног у Ренсију, примењен је овај принцип просторне организације, а међу многобројним црквама заснованим на том приступу, по својој архитектонској особености и изражајности, издвајају се Гибардова (Gibberd) митрополијска црква (катедра) Христа краља у Ливерпулу (Сл. 5) и Нимајерова (Niemeyer) катедра у Бразилији (Сл. 6).

8 Шашко истиче значај амвона, који је симбол васкрсења, и нема га једино у ротонди цркве Светог гроба, јер је тамо реално присутан празан гроб из кога је Исус васкрснуо (2009b).

9 Нешто детаљнија упутства дата су у смерницама Националне конференције католичких бискупа Сједињених Америчких Држава из 2000. год., у којима се, у сличном духу, инсистира на броду као јединственој целини, али различитој од аудиторијума. Тражи се посебно истицање светилишта и стављање олтара у жижу како би се омогућила видљивост, уз услов да буде истакнут, али не симболички издвојен од верника; други фокус је на амвону. Нартекс се претвара у место окупљања заједнице (*Built of Living Stones*, 2000:gl. II). Уопштеност ових препорука је у одређеној мери последица давања једнаких права свим признатим обредима (*Sacrosanctum Concilium*, 1963), а не само римском, као што је учињено на Тридентском концилу.

10 Воско (Vosko, 2006:34, 35) посебно истиче идеје Бартингга, Бема (Böhm) и Шварца.

Сл. 4. Црква Св. Јосифа у Авру – Огист Пере

Fig. 4. St. Joseph's Church, Le Havre – August and Gustave Perret

Сл. 5. Катедрала Христа краља у Ливерпулу – Фредерик Гибард

Fig. 5. Metropolitan Cathedral of Christ the King in Liverpool – Frederick Gibberd

Сл. 6. Катедрала у Бразилији – Оскар Нимајер

Fig. 6. Cathedral of Brasília – Oscar Niemeyer

recommendations fully affirmed the central plan for church buildings, with the altar in the centre and laity around it, without specially emphasizing the area for the clergy, although such considerations existed long before the Second Vatican Council¹⁰.

it is stressed, in a similar spirit, that the nave should be sensed as a unified whole, but different from the auditorium. A special emphasis on the sanctuary is required, as well as on placing the altar in the focus so as to ensure visibility, under the condition that it should occupy a prominent place and should not be symbolically separated from the believers; the second focus is on the ambo. The narthex is turned into a gathering space of the community (see *Built of Living Stones*, 2000: Chapter II). The generality of these recommendations was to some extent a result of giving the same rights to all recognized rites (*Sacrosanctum Concilium*, 1963), not only to the Roman one, as was done at the Council of Trident.

10 Vosko (Vosko, 2006: 34, 35) particularly emphasized the ideas of architects Bartning, Böhm and Schwartz.

Сл. 7. Катедрала Успења Пресвете Богородице у Сан Франциску – Пјетро Белуши и Пјер-Луиџи Нерви

Fig. 7. Cathedral of St. Mary of the Assumption in San Francisco – Pietro Belluschi and Pier-Luigi Nervi

Although not explicitly mentioned in the Council's decisions, the prevailing interpretation was that an active participation of believers in the liturgy and the formation of liturgical community were best achieved by such position of the altar and seating arrangement. In the Perret's St. Joseph's Church in Havre built 1959 (Fig. 4.), in contrast to the design of the Church built in Raincy, this principle of spatial organization was applied. Amongst many churches based on this principle, Gibberd's Metropolitan Cathedral of Christ the King in Liverpool (Fig. 5.) and Nimeyer's Cathedral of Brasília in Brazil (Fig. 6.) stand out for their architectural particularity and distinct architectural expression.

The Cathedral of Saint Mary of the Assumption (Fig. 7.), designed by Beluschi and Nervi, is also a centrally symmetric building. The church has a square ground plan, but the altar space in this church is moved from the centre towards the walls of the building¹¹, which is more similar to the traditional designs.

A similar liturgical conservatism is also a characteristics of the new Coventry Cathedral designed by architect Basil Spence, built in the period 1951-1962 next to the remains of the old one that was destroyed in the bombing during the Second World War, with an elongated nave and raised sanctuary (see Seasoltz, 2005: 262-263) (Fig. 8.).

An opposite example of the organization of space includes the reconstruction of the St. James Cathedral in Seattle (1994) designed by the Bumgardner Architects, where the altar is placed in the centre of the nave, at the intersection of the main nave and transept, with the aim of adjusting to the recommendations of the Second Vatican Council. However, such reconstructions are rarely found (Fig. 9.).

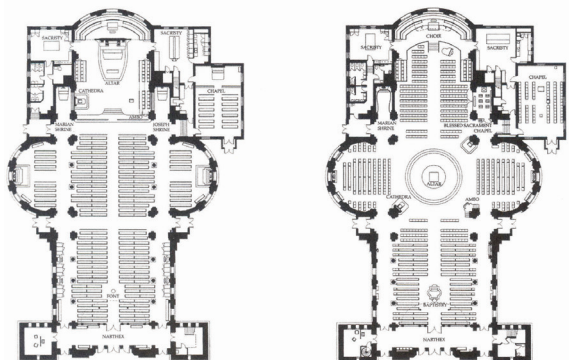
Сл. 8. Англиканска катедрала у Ковентрију – Базил Спенс

Fig. 8. Coventry's Anglican Cathedral – Basil Spence

Сл. 9. Катедрала Св. Јакова у Сијетлу, пре (лево) и после (десно) реконструкције

Fig. 9. St. James Cathedral in Seattle, before (left) and after (right) the reconstruction

Exactly in the fact that most of cathedrals were not rearranged after the new recommendations were adopted, Vosko (see Vosko, 2006: 62) saw one of the reasons for not accepting the liturgical and architectural novelties by some parts of the church community that was used to the traditional designs in the organization of space and in form, so that linear shapes, with the altar at the "head", were further applied. The impression that the changes in the liturgy actually represented a move away from the aspirations of liturgical movement brought strong criticism within the Roman Catholic Church (see Vukašinović, 2001: 102-104) and led to claims that such way of desacralization of church's space did not respect the canonically established orientation in prayers¹², thus getting closer to some Protestant churches that were not sacred places, but the places for gathering. Such approach was led to the final consequences by Edward Sövik¹³ in his designs and theoretical work, who advocated the concept of the "non-church" church (see Torgerson 2007: 147-179).

Катедрала Успења Пресвете Богородице у Сан Франциску (Сл. 7) Белушија (Belushi) и Нервија, такође је централно симетричан објекат. Квадратне је основе, али је олтарски простор у овој цркви померен из средишта ка спољашњем зиду објекта¹¹, што је сличније традиционалним решењима.

Сличан литургијски конзервативизам карактеристика је и нове англиканске катедрале у Ковентрију, архитекте Базила Спенса (Basil Spence), саграђене између 1951. и 1962. год. уз

11 Сисолц сматра да је позиција олтара у овом пројекту пасивизирала сабрање верних, које је, уз то, подређено у односу на пренаглашене димензије кровних љуски, што је супротно савременим тенденцијама у римокатоличкој сакралној архитектури (Seasoltz, 2005:273).

11 Seasoltz deemed that the position of the altar in this design passivized the assembly of believers who were, in addition, also subordinated with regard to the overemphasized dimensions of the roof shells (see Seasoltz, 2005: 273), which was opposite to the contemporary tendencies in the Roman Catholic church architecture.

12 The priest serves facing the people, although it is not possible in the centric arrangement.

13 Although being a Lutheran, he also designed the Roman Catholic churches.

остатке старе катедрале срушене у бомбардовању током Другог светског рата, са издуженим бродом и издигнутим олтарским простором (Seasoltz, 2005:262-263) (Сл. 8).

Супротан пример организације простора представља обнова катедрале Св. Јакова (St. James) у Сијетлу, из 1994. год., коју су пројектовали Архитекти Бумгарднер (Bumgardner Architects), и где је, са циљем прилагођавања препорукама Другог ватиканског концила, олтар постављен у центар наоса, на пресеку главног брода и трансепта, али су такве реконструкције реткост (Сл. 9).

Управо у тој чињеници, да већина катедрала није преуређена након доношења нових смерница, Воско види један од разлога за неприхватање литургијских и архитектонских новина од стране делова црквене заједнице, навиклих на традиционална решења у организацији простора и обликовању, па се и даље примењују линеарни облици са олтаром у „челу“ (Vosko, 2006:62). Утисак да промене у литургији представљају заправо удаљавање од тежњи литургијског покрета доводи до снажних критика у оквиру римокатоличке цркве (Vukašinić, 2001:102-104) и тврдњи да се на тај начин десакрализује простор храма, не поштује канонски утврђена оријентација при молитви¹² и тиме приближава неким протестантским црквама које нису света места, већ места састанка. Овакав приступ до крајњих консеквенци довео је у својим пројектима и теоријском раду Едвард Севик¹³ (Edward Sövik), који је заступао концепт не-цркве (в. Torgerson 2007:147-179).

Утицаји одлука донетих на Другом ватиканском концилу одразили су се и на архитектуру римокатоличких цркава на простору некадашње Југославије, што се види на примеру цркве Св. апостола Павла у Загребу (Сл. 10). Црква, коју је пројектовао архитекта Томислав Премерл, изграђена је почетком деведесетих година прошлог века, и представља синтезу савременог схватања литургијског простора и савременог обликовања.

СПЕЦИФИЧНОСТИ ПРОТЕСТАНТСКЕ ЦРКВЕНЕ АРХИТЕКТУРЕ

Развој протестантске црквене архитектуре тешко је пратити због постојања изузетно великог броја деноминација, као и оних религиозних група које не припадају ниједној од њих. Крајем XIX века, у Америци су се појавиле цркве-аудиторијуми, у којима се наглашава социјална димензија сабрања, а жижна тачка је проповедаоница.

За историју архитектуре, од храмова типа аудиторијума можда је најзначајнији Храм јединства (Unity Temple) (Сл. 11.1. и 11.2) Френка Лојда Рајта из 1906. год., који представља један од првих објеката који се могу сврстати у корпус модерне архитектуре¹⁴.

The influences of the decisions made at the Second Vatican Council were also reflected in the architecture of the Roman Catholic churches in the former Yugoslavia, the example being the Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Zagreb (Fig. 10) from the early 1990s, designed by architect Tomislav Premerl, which represents a synthesis of a contemporary perception of liturgical space and contemporary form.

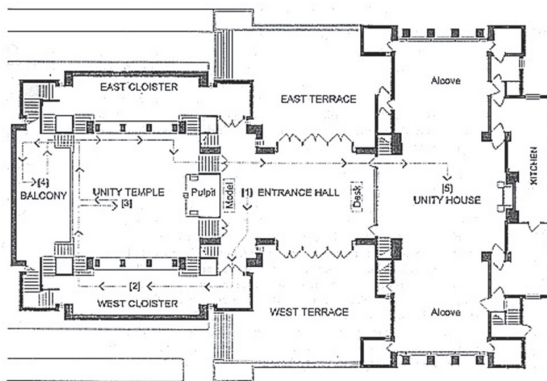
SPECIFICITIES OF THE PROTESTANT CHURCH ARCHITECTURE

The development of the Protestant church architecture is hard to trace due to an extremely great number of denominations, as well as those religious groups that do not belong to any of them. The churches as auditoria in which the social dimension of the assembly was emphasized, while the pulpit was a focus point, emerged in America at the end of 19th century.

Сл. 10. Црква Св. апостола Павла у Загребу – Томислав Премерл

Fig. 10. St. Paul the Apostle church in Zagreb – Tomislav Premerl

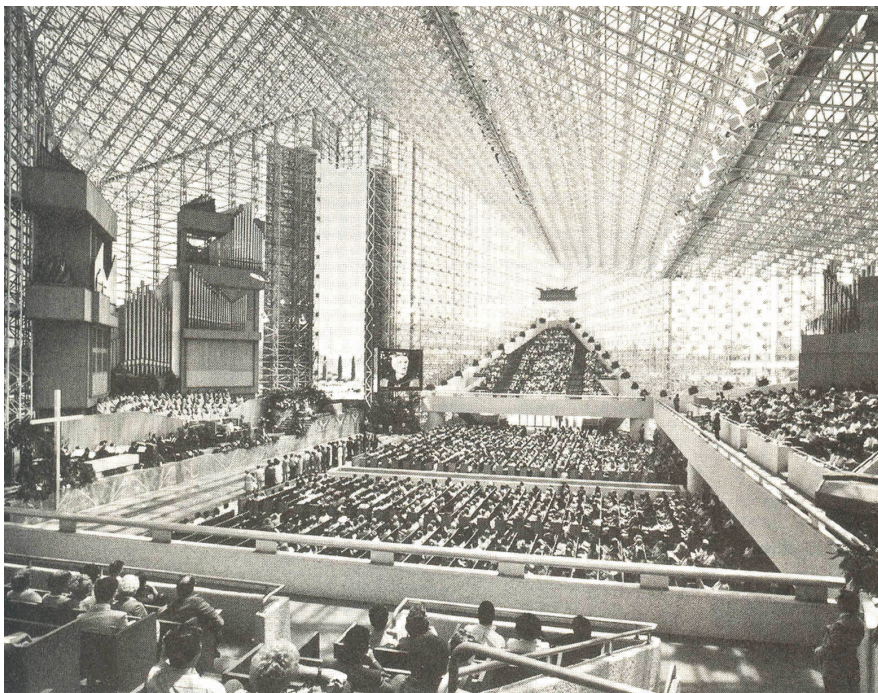
Сл. 11.1. и 11.2. Храм јединства, Оук Парк – Френк Лојд Рајт

Fig. 11.1. and 11.2. Unity Temple, Oak Park – Frank Lloyd Wright

12 Свештеник служи према народу, мада је у централном распореду то немогуће спровести.

13 Иако је био лутеранац, пројектовао је и римокатоличке цркве.

14 Овај храм изграђен је за потребе религиозне групе која се само условно може сматрати хришћанском.

Сл. 12. Кристална катедрала у Гарден Гроуву, САД – Филип Џонсон

Fig. 12. Crystal Cathedral in Garden Grove, USA – Philip Johnson

Почетком прошлог века, интересовање за обнову литургије јавља се и међу неким протестантским групама, па се и црквена архитектура враћа традиционалнијем односу према организацији простора, а у фокусу се поново налази олтарски простор (Seasoltz, 2005:256; Kilde, 2002:203; Torgerson, 2007:38-41). У САД-у се јавља покрет готске обнове, који прихватају либералне протестантске групације, за разлику од фундаменталиста који остају верни типу аудиторијума (Kilde, 2002:203-215). Амерички хришћански фундаменталисти, тежећи једноставнијим и утилитарнијим решењима, раније прихватају естетику модерне. Специфично америчке околности довеле су до појаве типа мегацркве, огромних аудиторијума, са бројним пратећим садржајима, где се недељом окупљају често припадници различитих верских група које себе сматрају хришћанским (ibid., 2002:215-219). Један од првих објеката ове врсте је Кристална катедрала у Гарден Гроуву (Garden Grove) у Калифорнији, Филипа Џонсона (Philip Johnson), из 1980. године (Сл. 12).

И поред тога што мегацркве испуњавају неке потребе заједничке протестантима и римокатолицима, на првом месту добру видљивост и чујност службе, сматрају се неодговарајућим архитектонским решењем за римокатолике, јер се у огромном простору губи осећај заједништва и активног учествовања (Vosko, 2006:206). Међу најзначајнијим ауторима протестантских цркава у Европи у XX веку је Алвар Алто, који се овом темом често и дуго бавио. Највећи број његових објеката припада лутеранској цркви, а по карактеру ти објекти су блиски световним центрима заједница, што се додатно наглашава применом концепције аудиторијума и флексибилношћу плана (Сл. 13.1. и 13.2).

For the history of architecture, starting from the temples of the auditorium type, the Unity Temple, 1906, by Frank Lloyd Wright is perhaps the most important (Fig. 11.1. and 11.2.). It was one of the first structures that may be classified into the body of modern architecture¹⁴.

In the early twentieth century, the interest in the liturgical renewal also emerged amongst some Protestant groups (see Seasoltz 2005: 256; Kilde 2002: 203; Torgerson 2007: 38-41), so that church architecture returned to more traditional relationship towards the organization of space, while the altar space was again in the focus. In the USA, the Gothic Revival movement emerged. It was accepted by the liberal Protestant groups, compared to the Fundamentalists who remained faithful to the auditorium type (see Kilde 2002: 203-215). The American Christian Fundamentalists, striving for a more simple and utilitarian design, accepted the aesthetics of the Modern Movement earlier. The specific American circumstances led to the emergence of the mega churches, with numerous accompanying facilities, where the members of different religious groups that considered themselves Christian gathered on Sundays (ibid: 215-219). The Crystal Cathedral in Garden Grove in California, designed by Philip Johnson and completed in 1980, was one of the first structures of this type (Fig. 12).

In spite of the fact that mega churches met some needs common to the Protestants and Roman Catholics, primarily the good visibility and audibility of the service, they were considered inappropriate architectural design for the Roman Catholics because the feelings of togetherness and active participation got lost in a huge space (Vosko, 2006: 206).

¹⁴ The Temple was built for the needs of a religious group that can be only conditionally considered a Christian group.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

За црквену архитектуру XX века, у земљама западног хришћанства од одлучујућег су значаја два фактора: снажење покрета и идеја литургијске обнове и појава модерне архитектуре. То је време у коме су најизразитије изражени дијаметрално супротни концепти у овој области градитељства – радикално модернизаторски и конзервативно традиционалистички, уз мноштво прелазних облика.

Јавља се велики број различитих пројектантских решења, од којих нека деле заједничке карактеристике у погледу просторне организације и распореда верника и свештенослужитеља, али са веома разнородним осталим архитектонским карактеристикама. Ле Корбизјеова Богородичина капела у Роншану (Сл. 14), нпр., један од најзначајнијих објеката прошлог века, специфична је не само по облику, већ и по намени ходочасничке спомен-капеле, па стога има и спољашњи олтар и проповедаоницу, који су намењени богослужењима са великим групама посетилаца.

Истовремено су присутни савремени и историцистички архитектонски изрази у обликовању, као и традиционална и нетрадиционална решења организације простора. При томе, савремен приступ архитектонској форми не значи нужно одбацивање традиционалне просторно-функционалне организације, и обрнуто.

Римокатоличка црквена архитектура обележена је утицајем покрета литургијске обнове и препорукама Другог ватиканског концила, а све у тежњи да се оствари веће учешће верника у богослужењу. Та тежња, парадоксално, може довести до потпуно опречних резултата – оснаживања литургијске заједнице, с једне стране, али и радикалне десакрализације богослужења, са друге, те се јављају отпори традиционалиста значајнијим изменама просторно-функционалне организације, који су често повезани са негативним ставовима према архитектонском наслеђу модерне (Schloeder, 2014). Овакви ставови подстакнути су карактером модерне архитектуре, која је, тежећи укидању фикције, довела до укидања значењских и симболичких садржаја, који су за религијску свест и спознају од изузетног значаја (Manić et al., 2013).

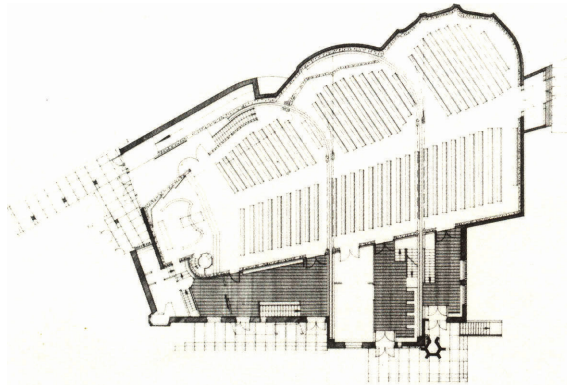
Црквена архитектура у протестантским срединама обележена је, у највећој мери и у континуитету, тежњом ка пројектовању цркава – аудиторијума. Тај облик омогућује добру видљивост и чујност, а тиме и истицање значаја проповеди и повезивање пастве и свештенослужитеља. По неким мишљењима, цркве се на тај начин приближавају свом првобитном - ранохришћанском карактеру.

Радикална десакрализација богослужбеног простора може да резултује необичним појавама, попут комерцијалних, типских цркава на надувавање (n.a., 2003:6) (Сл. 15.1. и 15.2).

Сл. 13.1. и 13.2. Црква три крста, Вуоксениска – Алвар Алто

Fig. 13.1. and 13.2. Church of the Three Crosses, Vuoksenniska – Alvar Aalto

Architect Alvar Aalto was amongst the most important authors of the Protestant Churches in Europe in the 20th century, who dealt with this theme often and for a long time. Most of his structures belong to the Lutheran Church, while by their character they are close to secular community centres, which was additionally emphasized by the application of the concept of auditorium and the flexibility of the plan (Fig. 13.1 and 13.2).

CONCLUDING CONSIDERATIONS

For the 20th-century church architecture in countries of the western Christianity, two factors of decisive importance are: strengthening of the liturgical renewal ideas and movement, and the emergence of modern architecture. This was the time when the diametrically opposed concepts in the field of architecture were pronounced the most – the radically modernizing concept and the traditionalist conservative concept, with a multitude of transitional forms.

There were a great number of different design solutions, out of which some shared common characteristics with regard to the spatial organization, as well as with regard to the arrangement

Прилагођавање климатским променама, што је тема којом у последње време почињу да се баве чак и теолози и црквени великодостојници, може бити један од значајних утицајних чинилаца за стварање нових архитектонских израза у црквеном градитељству, кроз примену савремених материјала и технологија и енергетски рационалнијих облика, али ће решења просторно-функционалне организације и даље у највећој мери зависити од црквених учења и богослужбене праксе (Francis, 2015).

Православна црквена архитектура, због специфичних, често непријатељских, околности у којима се одвијао њен дисконтинуални развој, у знатно је мањој мери прихватила савремене архитектонске тенденције у обликовању, држећи се традиционалних решења, не само у погледу организације простора, већ и у погледу стилских карактеристика. Идеје литургијске обнове присутне су, такође, неупоредиво мање него у оквиру западног хришћанства, мада се у

of believers and priests performing their service, but with other very diverse architectural characteristics as well. The chapel of the Notre Dame du Haut in Ronchamp (Fig. 14.) by Le Corbusier, for instance, is one of the most important structures of the 20th century. It is specific not only by its form, but also by the purpose of its pilgrimage memorial-chapel, thus it also has an outdoor altar and pulpit intended for delivering the sermon to large groups of visitors.

At the same time, the contemporary and historicist architectural expressions in forms are also present, as well as the traditional and non-traditional designs of the organization of space. In this connection, the contemporary approach to the architectural form does not necessarily mean the rejection of the traditional spatially functional organization, and vice-versa.

The Roman Catholic church architecture was marked with the influence of the liturgical renewal movement and recommendations of the Second Vatican Council, all in an aspiration to achieve a greater participation of believers in the service. Paradoxically, this aspiration can lead to the completely opposite results – the strengthening of the liturgical community, on the one hand, and the radical desacralization of the service, on the other hand, so that the resistance of the Traditionalists to changes occurred, which were often linked to the negative attitudes towards architectural heritage of the Modern Movement (see Schloeder, 2014). Such attitudes were encouraged by the character of modern architecture that, striving for the abolition of fiction, led to the abolition of semantic and symbolic contents, which were of an extreme importance for the religious consciousness and cognition (Manić et al., 2013).

The church architecture in the Protestant settings was also marked to the most extent with a continual aspiration to design churches in the form of auditoria. This form enables a good visibility and audibility, thus also emphasizing the importance of preaching and linking the laity and clergy. According to some opinions, the church is thus approaching its original Early Christian character.

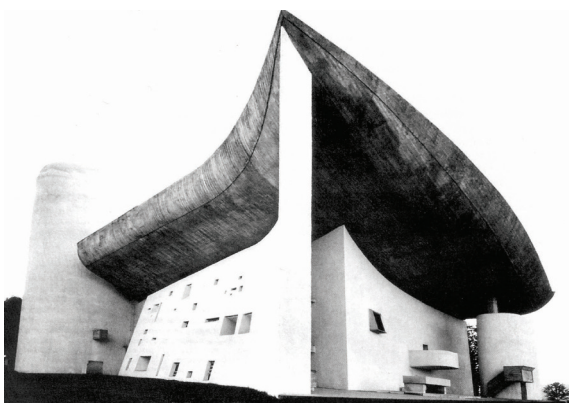
The radical desacralization of the liturgical space can result in unusual phenomena, like commercial, inflatable churches of the same type (n.a. 2003: 6) (Fig. 15.1. and 15.2.).

The adaptation to climate change, the theme lately even dealt with by theologians and church dignitaries (see Francis, 2015.), can be one of the important decisive factors in creating new architectural expressions in the church architecture through the use of contemporary building materials and technologies, as well as through the energy-rational forms, but the design of the spatially-functional organization will further, to the greatest extent, depend on the church's teachings and liturgical practices.

The Orthodox church architecture has accepted the contemporary architectural design trends to a considerably lower extent due to specific, often hostile, circumstances in which its discontinuous development has happened, adhering to the traditional design not only with respect to the organization of space, but also with respect to the stylistic characteristics. The ideas about

Сл. 14. Богородичина капела у Роншану – Ле Корбизје

Fig. 14. Chapel of Notre Dame du Haut in Ronchamp – Le Corbusier

Сл. 15.1. и 15.2. Црква на надувавање, типски објекат – Мајкл Гил

Fig. 15.1. and 15.2. Inflatable church – Michael Gill

последње време јављају неки покушаји уношења измена у устаљену богослужбену праксу. Искуства савремене римокатоличке црквене архитектуре могу за православну да буду од значаја при разматрању односа између традиционалних и савремених елемената у пројектима, ако се, при том, имају у виду догматске и литургијске разлике, док архитектура протестантских цркава, због својих изразитих богослужбених специфичности, не може да буде релевантан извор.

ЛИТЕРАТУРА

- Built of Living Stones (2000) *Built of Living Stones: Art, Architecture, and Worship, Guidelines of the National Conference of Catholic Bishops*
- Vosko, R. (2006.) *God's House is Our House: Re-imagining the Environment for Worship*, Collegeville, Liturgical Press
- Vukašinić, V. (2001) *Liturgijska obnova u XX veku: istorijat i bogoslovske ideje liturgijskog pokreta u Rimokatoličkoj crkvi i njihov uzajamni odnos s liturgijskim životom Pravoslavne crkve*, Beograd, Bogoslovski fakultet Srpske pravoslavne Crkve
- Vukosavljević, Z. (2011) *Arquitectura eclesialística húngara contemporánea. Reinterpretación de una tradición rota en el cambio de milenio*, *Actas del Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea 2-II*, pp. 54-61.
- Kilde, J. H. (2002) *When Church Became Theatre: The Transformation of Evangelical Architecture and Worship in Nineteenth-Century America*, New York, Oxford University Press
- Kilde, J. H. (2008) *Sacred Power, Sacred Space. An Introduction to Christian Architecture and Worship*, New York, Oxford University Press
- Lopez Arias, F. (2015) *¿Existe una "iglesia del Vaticano II"?, IV Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea*
- Manić, B., A. Niković & I. Marić (2013) *Can non typical traditional forms of sacral space serve as a guide in the development of new forms of religious architecture in Serbian Orthodox Church?*, *Actas del Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea 3*, pp. 44-51.
- n.a. (2003) *Sacred Architecture News, Journal of the Institute for Sacred Architecture 8*, pp. 4-9.
- Sacred Congregation of Rites (1964) *First Instruction on the orderly carrying out of the Constitution on the Liturgy. Inter Oecumenici* <<http://www.catholicliturgy.com/index.cfm/FuseAction/DocumentContents/Index/2/SubIndex/16/DocumentIndex/378>> (Pristupljeno 30. 11. 2015)
- Sacrosanctum Concilium (1963) *Sacrosanctum Concilium. Konstitucija o svetjoi liturgiji, prihvaćena na Drugom vatikanskom koncilu* <<https://zrno.files.wordpress.com/2010/05/sacrosanctum-concilium.pdf>> (Pristupljeno 20. 11. 2015)
- Schloeder, S. J. (2014) *The Architecture of the Mystical Body. How to Build Churches after the Second Vatican Council*, in: Fernandez Cobian, E. (ed.) *Between Concept and Identity*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, pp. 3-28.
- Seasoltz, K. (2005) *A Sense of the Sacred: Theological Foundations Of Christian Architecture And Art*, New York, Continuum
- Sokol Gojnik, Z. (2007) *Duh moderne i nova liturgijska strujanja na primjeru crkve Gospe od Zdravlja u Splitu, Croatica Christiana Periodica 59*, str. 143-162.
- Torgerson, M. (2007) *An Architecture of Immanence. Architecture for Worship and Ministry Today*, Grand Rapids, Eerdmans Publishing
- Traktenberg, M. i I. Hajman (2006) *Arhitektura: od preistorije do postmodernizma*, Beograd, Građevinska knjiga
- Fernandez Cobian, E. (2000) *El espacio sagrado en la arquitectura española contemporánea*, Tesis doctoral, Universidad de Coruña
- Fernandez Cobian, E. (ed.) (2014) *Between Concept and Identity*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing
- Francis (2015) *Laudato Si', Encyclical Letter*, 24 May 2015. Vatican, Vatican Press <http://w2.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_en.pdf> (Pristupljeno 30. 11. 2015)

ИЗВОРИ ИЛУСТРАЦИЈА

- Сл. 1.1. Torgerson, 2007:99
- Сл. 1.2. http://www.marvelbuilding.com/notre-dame-du-raincy.html/raincy_plan (02. 11. 2015)
- Сл. 2.1-2.3. <http://www.mimoo.eu/projects/Switzerland/Basel/St.%20Antonius%20Church> (02. 11. 2015.)
- Сл. 3.1. <http://thesacredlandscape.blogspot.rs/2013/03/rudolf-schwarz-s-influence-on-modern.html> (02.11.2015.)

the liturgical renewal are also present incomparably less than in the western Christianity, although lately there have been some attempts to bring changes in the established liturgical practice. The experiences of the contemporary Roman Catholic church architecture can be of importance for the Orthodox church architecture in considering the relationship between the traditional and contemporary elements in design if, in doing so, the dogmatic and liturgical differences are taken into account, while the Protestant Church architecture cannot be a relevant source due to the pronounced liturgical specificity.

REFERENCES

- Built of Living Stones (2000) *Built of Living Stones: Art, Architecture, and Worship. Guidelines of the National Conference of Catholic Bishops*
- Fernandez Cobian, E. (2000.), *El espacio sagrado en la arquitectura española contemporánea*, Tesis doctoral, Universidad de Coruña
- Fernandez Cobian, E., ed. (2014), *Between Concept and Identity*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing
- Francis (2015), *Laudato Si', Encyclical Letter*, 24 May 2015. Vatican, Vatican Press <http://w2.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_en.pdf> (Accessed 30.11.2015.)
- Kilde, J. H. (2002), *When Church Became Theatre: The Transformation of Evangelical Architecture and Worship in Nineteenth-Century America*, New York, Oxford University Press
- Kilde, J. H. (2008), *Sacred Power, Sacred Space. An Introduction to Christian Architecture and Worship*, New York, Oxford University Press
- Lopez Arias, F. (2015), *¿Existe una "iglesia del Vaticano II"?, IV Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea*
- Manić, B., A. Niković & I. Marić (2013), *Can non typical traditional forms of sacral space serve as a guide in the development of new forms of religious architecture in Serbian Orthodox Church?*, *Actas del Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea 3*, str.44-51.
- n.a. (2003), *Sacred Architecture News, Journal of the Institute for Sacred Architecture 8*, str.4-9.
- Sacred Congregation of Rites (1964), *First Instruction on the orderly carrying out of the Constitution on the Liturgy. Inter Oecumenici* <<http://www.catholicliturgy.com/index.cfm/FuseAction/DocumentContents/Index/2/SubIndex/16/DocumentIndex/378>> (Accessed 30.11.2015.)
- Sacrosanctum Concilium (1963), *Sacrosanctum Concilium. Konstitucija o svetjoi liturgiji, prihvaćena na Drugom vatikanskom koncilu* <<https://zrno.files.wordpress.com/2010/05/sacrosanctum-concilium.pdf>> (Accessed 20.11.2015.)
- Schloeder, S. J. (2014) *The Architecture of the Mystical Body. How to Build Churches after the Second Vatican Council*, in: E. Fernandez Cobian (ed.), *Between Concept and Identity*, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, str.3-28
- Seasoltz, K. (2005), *A Sense of the Sacred: Theological Foundations Of Christian Architecture And Art*, New York, Continuum
- Sokol Gojnik, Z. (2007) *Duh moderne i nova liturgijska strujanja na primjeru crkve Gospe od Zdravlja u Splitu, Croatica Christiana Periodica 59*, str.143-162.
- Torgerson, M. (2007), *An Architecture of Immanence. Architecture for Worship and Ministry Today*, Grand Rapids, Eerdmans Publishing
- Traktenberg, M. i I. Hajman (2006), *Arhitektura: od preistorije do postmodernizma*, Beograd, Građevinska knjiga
- Vosko, R. (2006), *God's House is Our House: Re-imagining the Environment for Worship*, Collegeville, Liturgical Press
- Vukašinić, V. (2001), *Liturgijska obnova u XX veku: istorijat i bogoslovske ideje liturgijskog pokreta u Rimokatoličkoj crkvi i njihov uzajamni odnos s liturgijskim životom Pravoslavne crkve*, Beograd, Bogoslovski fakultet Srpske pravoslavne Crkve
- Vukosavljević, Z. (2011), *Arquitectura eclesialística húngara contemporánea. Reinterpretación de una tradición rota en el cambio de milenio*, *Actas del Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea 2-II*, str.54-61.

SOURCES OF ILLUSTRATIONS

- Fig. 1.1. Torgerson, 2007: 99
- Fig. 1.2. http://www.marvelbuilding.com/notre-dame-du-raincy.html/raincy_plan (02.11.2015.)
- Fig.2.1-2.3. <http://www.mimoo.eu/projects/Switzerland/Basel/St.%20Antonius%20Church> (02.11.2015.)
- Fig. 3.1. <http://thesacredlandscape.blogspot.rs/2013/03/rudolf-schwarz-s-influence-on-modern.html> (02.11.2015.)

- Сл. 3.2. <http://www.abtei-kornelimuenster.de/abtei/abteikirche/raumgestaltung-der-kirche.html> (02. 11. 2015)
- Сл. 4. Vosko, 2006:34
- Сл. 5. <http://structurae.net/structures/metropolitan-cathedral-of-christ-the-king> (02. 11. 2015)
- Сл. 6. http://www.oocities.org/thomas_hobbs2/brazil/modern.html (02. 11. 2015)
- Сл. 7. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Cathedral_of_Saint_Mary_of_the_Assumption,_San_Francisco,_CA,_USA_\(9482870704\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Cathedral_of_Saint_Mary_of_the_Assumption,_San_Francisco,_CA,_USA_(9482870704).jpg) (02.11.2015.)
- Сл. 8. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/dc/Coventry_Cathedral_-_old_and_new-5July2008.jpg (02. 11. 2015)
- Сл. 9. Vosko, 2006:212
- Сл. 10. [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/hr/1/19/Tomislav_Premierl_-_Crkva_sv._Pavla_Apostola,_Retkovec,_Zagreb_\(1990._-_1998.\).jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/hr/1/19/Tomislav_Premierl_-_Crkva_sv._Pavla_Apostola,_Retkovec,_Zagreb_(1990._-_1998.).jpg) (02. 11. 2015)
- Сл. 11.1. http://www.checkonsite.com/wp-content/gallery/unity-temple/unity_temple-walter-smaling-jr.jpg (02. 11. 2015)
- Сл. 11.2. <http://www.oprf.com/unity/tour/blueprint512.GIF> (02. 11. 2015)
- Сл. 12. Torgerson, 2007:127
- Сл. 13.1. Cuito, (ed.) 2002:47
- Сл. 13.2. Cuito, (ed.) 2002:48
- Сл. 14. Traktenberg i Hajman, 2006:517
- Сл. 15.1 и 15.2. <http://www.inflatablechurch.com> (02. 11. 2015)
- Fig. 3.2. <http://www.abtei-kornelimuenster.de/abtei/abteikirche/raumgestaltung-der-kirche.html> (02.11.2015.)
- Fig. 4. Vosko, 2006: 34
- Fig. 5. <http://structurae.net/structures/metropolitan-cathedral-of-christ-the-king> (02.11.2015.)
- Fig. 6. http://www.oocities.org/thomas_hobbs2/brazil/modern.html (02.11.2015.)
- Fig. 7. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Cathedral_of_Saint_Mary_of_the_Assumption,_San_Francisco,_CA,_USA_\(9482870704\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:The_Cathedral_of_Saint_Mary_of_the_Assumption,_San_Francisco,_CA,_USA_(9482870704).jpg) (02.11.2015.)
- Fig. 8. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/dc/Coventry_Cathedral_-_old_and_new-5July2008.jpg (02.11.2015.)
- Fig. 9. Vosko, 2006: 212
- Fig. 10. [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/hr/1/19/Tomislav_Premierl_-_Crkva_sv._Pavla_Apostola,_Retkovec,_Zagreb_\(1990._-_1998.\).jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/hr/1/19/Tomislav_Premierl_-_Crkva_sv._Pavla_Apostola,_Retkovec,_Zagreb_(1990._-_1998.).jpg) (02. 11. 2015)
- Fig. 11.1. http://www.checkonsite.com/wp-content/gallery/unity-temple/unity_temple-walter-smaling-jr.jpg (02.11.2015.)
- Fig. 11.2. <http://www.oprf.com/unity/tour/blueprint512.GIF> (02.11.2015.)
- Fig. 12. Torgerson, 2007: 127
- Fig. 13.1. Cuito, ed. 2002: 47
- Fig. 13.2. Cuito, ed. 2002: 48
- Fig. 14. Traktenberg i Hajman, 2006: 517
- Fig. 15.1 и 15.2. <http://www.inflatablechurch.com> (02.11.2015.)